

Historizmy a historická lexika ruského jazyka v porovnávacom aspekte

Lubomír Guzi

Inštitút rusistiky

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

Historical Words and Historical Lexicon of the Russian Language in a Comparative Aspect

Litikon, 2024, Vol. 9, No. 2, pp. 25-34

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2395-2875>

In the present paper, we focus on the characteristics of historical terms and the definition of their place in the language, or in the vocabulary system. We also present some broader definitions related to the historical lexicon in general, which refer to the description of historical facts in works of literary fiction, contemporary journalism, and, also, in modern film documentaries. We also refer to historical realities, which in the form of words or phrases name and characterize sections of the historical development of a certain nation, typical of that nation and absent in other national groups. Using selected examples, we demonstrate the description of given historical terms and some historical realities, facts and institutions, focusing mainly, from this point of view, on a very creative period – the period of formation of the Moscow centralized state. We also focus on the comparison of some historical terms regarding their interpretation and on the search for suitable translation equivalents in other languages.

Keywords: historicisms („history words”) in Russian language, Russian history, lexicon of Russian

V povedomí nositeľov jazyka je historická pamäť hlboko zakorenená. Vyplýva to už zo samotnej podstaty vnímania reality, tak rečovej, ako aj osobnostno-kolektívnej, veď aj jedna zo základných časových rovín, vyjadrovaná okrem iného kategóriou času a aspektu, je – minulosť. Neprekvapuje preto, že entita prežitého, dejinného, toho, čo sa stalo, je neustále konfrontovaná s práve prebiehajúcimi stavmi jednotlivca a spoločnosti. Tento logicko-priestorový chronotop sa, samozrejme, odráža aj v štruktúre jazyka, a to v mnohých jeho výrazových rovinách. Z väčšej časti sa však uskutočňuje prostredníctvom textu – objektívnej prítomnosti znakov – a v texte „zakódovaného“ komunikačného objektu (akási medzisubjektová danosť vzájomného chápania). Ako podotýka H. White, existujúci, resp. vytvorený a realizovaný jazykový prejav sa pohybuje „sem a tam“ medzi prijatým zakódovaním existencie a neusporiadánym húfom

javov, ktoré sa vzpierajú začleneniu do škály konvenčných pojmov, akými sú „skutočnosť“, „pravda“ alebo „možnosť“ (White, 2010, s. 13). Existuje aj názor, že sa tento prejav pohybuje „dopredu a naspäť“ ako kyvadlová doprava, a to medzi alternatívnymi spôsobmi kódovania reality, z ktorých niektoré môžu pochádzať z tradícií diskurzu prevládajúcich v danej oblasti skúmania, iné môžu zase byť autorským idiolektom. Samotná realizácia, ako aj prijímanie jednotiek jazykového kódu spojeného s minulosťou temporálnou osou sú dodnes sprevádzané rôznou mierou zvýšenej pozornosti a určitej opatrnosti.

Používanie lexiky, ktorá kedysi tvorila fundament spomínaného kódu, odrážalo a stále odráža samotný „fakt spoločenskej zmluvy o zmysle slov“, na ktorý upozornil P. Sériot (1986, s. 119) a ktorý taktiež odkrýva prognózovanie typovej komunikačnej reakcie zo strany hovoriaceho a isté *abstrahovanie sa* zo strany adresáta. Používanie historizmov, historických slov, t. j. slov dokreslujúcich historickú „realitu“, má v každom kultúrnom areáli svoje osobitosti. Výnimkou nie je ani ruský jazyk, ako ani celostné zoskupenie jedincov hovoriacich po rusky, či už v pozícii rodených hovoriacich, bilingvov alebo osôb ovládajúcich ruský jazyk. Ruský jazyk disponuje vo svojej pasívnej aj aktívnej slovnej zásobe veľmi bohatými zásobami zastaraných slov a slov, ktoré stratili svoj denotát, t. j. historizmov. Tie pochádzajú z obdobia formovania prvého štátneho útvaru, potom však hlavne z období ruského vrcholného stredoveku a novoveku, ktoré sú späté s budovaním Moskovského centralizovaného štátu – „*Moskovije*“ (Moskovského cárstva) a následne, od dvadsiatych rokov 18. storočia, Ruského impéria. Samozrejme, osobitými prameňmi zastaranej a historickej lexiky ruského jazyka sú 19. a 20. storočie, ktoré predstavujú osobitú a originálnu etapu etablovania sa a existencie tzv. sovietskeho jazyka sovietskeho obdobia. P. Filková a A. Gradinarová správne podotýkajú, že spisovná ruština si počas celého 20. storočia zachováva svoje jazykové normy, ktoré pre ňu boli charakteristické v 19. storočí, synchrónne však dochádza k podstatným zmenám, zaznamenávajú sa nové vývinové tendencie, aktivizuje sa celý rad procesov (Filková – Gradinarová, 1999, s. 182). Jazyk, samozrejme, neprestáva byť samým sebou a rovnako ani nestráca svoje funkcionálne a funkčné potencie, skôr naopak, prispôsobuje ich novému stavu a spoločnosti, ako to charakterizoval V. G. Kostomarov (1994, s. 227). Rusko a po rusky hovoriace spoločenstvá zaznamenali v 20. storočí dve zlomové obdobia, ktoré mali za následok vystriedanie sa troch spoločensko-ekonomických formácií. V prevratových dňoch, mesiacoch i rokoch je jazyk sám osebe komplikovaným činiteľom, ak nie dokonca samostatným, vyprofilovaným hráčom. Slová a symboly sa správajú ako „komunikačné kódy, ktorých signály slúžia na sankcionovanie a oprávnenie činnosti nás, jazyk definuje spoločného nepriateľa, vyzdvihuje princípy a generuje autoritu a oprávnenosť jednotlivých vodcov“ (Figes – Kolonitski, 1999, s. 3).

Proces tzv. historizácie (termín O. N. Jemeljanovovej, 2003, s. 147) je podmienený zväčša mimojazykovými faktormi – absenciou označovaných predmetov a javov reálnej každodennosti, čo N. M. Šanskij podporuje jednoduchým konštatovaním, že príčiny vytratenia sa slov z aktívneho používania do sféry historizmov sú úplne jasné a nepotrebujú žiadne bližšie vysvetlenie (Šanskij, 1957, s. 99). Zastaranosť môžeme charakterizovať ako proces krátkodobý, ale aj dlhodobý. Podľa stupňa zastaranosti vydeľujeme slová: – začínajúce zastarávať (ich frekvencia používania je nižšia); – zastarané slová, ktorých pochopenie významu nevyvoláva žiadne komplikácie; – zastarané slová, ktoré už nie sú známe väčšine nositeľov jazyka, a preto sú na hranici vypadnutia z lexikálnej zásoby a, nakoniec, – slová, ktoré vypadli z lexikálnej zásoby súčasného ruského jazyka (Jemeljanová, 2006, s. 262). Najviac zaužívaným prístupom pri klasifikácii

zastaraných slov, ako uvádza G. S. Kolesnik (1977), je stanovenie príčin prechodu slov zo skupiny aktívnej slovnej zásoby do skupiny pasívnej slovnej zásoby. „Proces historizácie je determinovaný extralingvistickými príčinami (neaktuálnosti predmetov a javov skutočnosti) a proces archaizácie – vnútrolingvistickými príčinami (existenciou synonym)“ (Kolesnik, 1977). Avšak existuje aj iný pohľad na klasifikáciu zastaranej lexiky: klasifikovať (roztriediť) zastaranú slovnú zásobu na základe príčin zastaranosti nie je možné, pretože archaizmy a historizmy môžu vymiznúť z používania predovšetkým na základe extralingvistických faktorov.

Historizmy sú slová, ktoré vypadli z každodenného používania v dôsledku toho, že predmety a javy, ktoré označovali, sú už pre používateľov jazyka neznáme (Rozental, 2002). Čo sa týka súvzťažnosti historizmov a sovielizmov, rozlišujeme historizmy z hľadiska ich zastaranosti ako lexikálne jednotky dávnych čias (глашатай – *glašataj*, изгой – *izgoj*, епанча – *jepanča*) a tzv. sovielizmy prvého a druhého obdobia (изба-читальня – *izba-čitalnja*, комбед – *kombed*, неплан – *neplan*; пионер – *pioner*, комсомолец – *komsomolec*, ликбез – *likbez*). Samotný termín „sovielizmus“ bol prvýkrát použitý v druhej polovici 50. rokov práve na styku kultúrnych areálov pri problematike prekladu bezekvivalentnej lexiky, v rámci teórie prekladu, keď G. V. Černov nazval sovielizmami jednotky, „ktoré vznikli v ruskom jazyku, alebo nadobudli nový význam v sovietskom období, po VOSR, teda po októbri 1917“ (Černov, 1958, s. 120). V tom čase sa ešte názov neujal, hoci množstvo slov ranného sovietskeho obdobia prešlo do pasívnej slovnej zásoby, ani u N. M. Šanského (1957, s. 100) ešte nečítame o sovielizmoch, iba o historizmoch ako zastaraných slovách, súčasť pasívnej slovnej zásoby spolu s archaizmami [napr. fonetický archaizmus *afeizm* (Puškin, 1949, s. 356) a novotvar *ateizm*, no (*naučnyj*) *ateizm* – už sovielizmus (Mokijenko-Nikitina, 2005, s. 8, 21)]. Preto by sme o sovielizmoch mohli uvažovať len ako o súčasť historizmov. V naratívnom diskurze slovná zásoba odráža všetky procesy historického vývoja spoločnosti. Predstavuje najväčšie zmeny v jazyku, ktoré sú výrazne sledovateľné. Avšak zaradenie slov k tej či onej jazykovej vrstve, rovnako aj miera ich štylistickej príznakovosti môžu svoju valentnosť nadobúdať len postupne a v súvzťažnosti s historickým vývojom spoločnosti a vznikom nových spoločenských podmienok. Také v ruských podmienkach nastali po prevrate bolševikov, keď sa niektoré slová nielenže stali historizmami, no niektoré z nich zasa sebedovomo nazvali exotizmami, opisujúcimi javy, ktoré už nie sú a nebudú vlastné krajine sovietsk, zostanú navždy súčasťou cudzej reality. Medzi také slová J. S. Maslov zaradil napríklad lexikálne jednotky ako *soslovie*, *dvorianin*, *pomeščik*, *pomestie*, *lakej* a pod. – „používajú sa vo svojich priamych významoch, keď sa hovorí o minulosti našej krajiny, alebo keď sa hovorí o krajinách, v ktorých existuje stavovské usporiadanie“ (Maslov, 1975, s. 248 – 249).

Čo sa týka zloženia a tematického vymedzenia historizmov v súčasnom ruskom jazyku, tvoria pomerne obširny plast slovníka. Vzhľadom na rozmanitosť a často aj veľké výkyvy a zlomy v ruskom historickom vývoji môže sa tento jazykový plast dobovo rátať na stáročia, napr. slová ako *obrok*, *smerd*, *seunč*, *izgoj* a pod., tak aj niekoľkými desaťročiami, tu stačí spomenúť napríklad slová sovietskeho obdobia vo vývoji ruských dejín. Je pochopiteľné, že historizmy viažuce sa k určitým obdobiam sa pomerne často objavujú hlavne v publicistických textoch a textoch patriacich k rôznym žánrom umeleckej literatúry. Rovnako aj v procese vyučovania alebo štúdia cudzieho jazyka sa za účelom sémantizácie historizmov vytvárajú ich rôzne klasifikácie na základe pojmového a pojmotvorného princípu. Svoju úlohu tu zohráva aj frekvenčnosť výskytu historizmov v spomínaných oblastiach, hlavne však v publicistike a mediálnom diskurze, rovnako

ako aj v umeleckej literatúre. Na základe toho môžeme v zhode s niektorými slovníkovými prácami rôznej proveniencie (*Slovar russkich istorizmov*, *Webster's Revised Dictionary*, *The American Heritage Dictionary of English Language*, *Oxford Dictionary of British History*) za účelom zjednodušenej pracovnej (aj učebnej) schémy vyčleniť niekoľko tematických okruhov: – územné jednotky (территориальные единицы, Territorial Units), – mocenské orgány (Regulatory Bodies), kultúra a tradície (Culture and Tradition), – sociálne skupiny a stratifikácia spoločnosti (Social Groups), – predmety každodenného života (Items of Everyday Life), – vojenská výzbroj (Armament), – historické dokumenty a pramene (Primary Source), – dane a poplatky (Taxes and Payment) a pod. Takéto usporiadanie historizmov do zjednodušených tematických okruhov (porov. členenie: Arkadieva, 2005, s. 178 – 197; Arkadieva – Fedotova – Čurikov, 2016) je založené na analýze bloku všetkých historizmov a môžeme ho navrhnúť pre zjednodušenie procedúry cudzojazyčných historizmov v procese čítania cudzojazyčnej literatúry a prvotného oboznamovania sa s kultúrou národa – nositeľa daného jazyka. Okrem zmienených okruhov Meňajlo a kol. vyčleňujú ešte ďalšie tri „zjednodušené“ tematické skupiny: – historické osobnosti (Иван Грозный, птенцы гнезда Петрова, Потемкинская деревня), – historická udalosť (стояние на Угре, Куликовская битва) a po tretie: – druhotné nominácie historizmu, ktoré môžu byť k historizmom zaradené podmiennečne, no sú nevyhnutné, lebo sa viažu k historickým epochám, resp. k istým historickým asociáciám (Полтава, Бородино).

Zjednodušené klasifikácie umožňujú pomerne kvalitne vysvetľovať historizmy, pretože preklad viacerých z nich do iného jazyka je takmer nemožný alebo sa spája so značnými informačno-emocionálnymi stratami a rovnako aj s narušením úzu daného jazyka, do ktorého sa daný historizmus prekladá. Okrem toho, možnosť zjednodušenej a pohotovej klasifikácie v procese percepcie literárneho, dokumentaristického či krajinovedného charakteru napomáha ich osvojovaniu si, resp. zaradeniu do pasívnej aj aktívnej slovnej zásoby recipienta.

V súčasnej dobe máme možnosť pozorovať aktualizáciu jednej skupiny lexikálnych zdrojov a deaktiváciu druhých. E. V. Kakorinová vo svojej štúdii uvádza dôvody návratu k lexike, ktorá sa už nepoužívala. Autorka poznamenáva, že dôvodom návratu, a tým aj používania takýchto slov, je určite ich používanie v spoločnosti v dôsledku oživenia duchovných tradícií, kultúrnych hodnôt a spoločenských reálií, ktoré sa prestali v priebehu dejín používať. Z toho vyplýva, že lexikálne historizmy, ktoré sa používajú na označenie nových skutočností (дума – *duma*, губернатор – *gouverneur*, лицей – *lyceum* a i.), slúžia predovšetkým na vyplnenie medzier, ktoré vznikli. Ďalším dôvodom je, že určitý význam má aj sociokultúrny a koncepčný rozmer ako prehodnotenie historickej cesty rozvoja spoločnosti (Ruska) a smerovania v ďalšom vývoji krajiny. Nedostatok jasnej sociálnej orientácie núti používať precedensy z histórie, čím prináša do publicistiky historickú tému (Kakorina, 1996, s. 67).

Význačnou mierou koloritu sa vyznačujú tzv. reálie v jazyku alebo jazykové reálie. Často sa radia k bezekvivalentnej lexike, to znamená, že sa neprekladajú. Reálie, historické nevynímajúc, sú však obsiahnuté vo východiskovom texte, preto aj ich preklad, resp. sprostredkovanie je jednou z dôležitých podmienok adekvátnosti prekladu textu, ako aj jeho chápania. Ak by sme chceli jazykové reálie charakterizovať vo všeobecnosti, potom máme na mysli predmety, veci, t. j. predmety zväčša materiálnej kultúry, ktoré v danom jazykovom prostredí existovali alebo aktuálne existujú. V jazykovede teda máme na mysli slová, ktoré označujú dané predmety, ako aj ustálené slovné spojenia, obsahujúc takéto slová.

Ak hovoríme o používaní a percepcii historizmov v súčasnom texte, dôležitou podmienkou pre dosiahnutie vzájomného porozumenia medzi tvorcom textu a tým, komu je adresovaný, je explicitné alebo implicitné používanie takej informácie, ktorá je známa obidvom účastníkom komunikácie. Explicitne vyjadrená informácia, ktorá je spoločná pre obidvoch či všetkých účastníkov komunikačného aktu, predstavuje *de facto* jednotný kód, ktorý používajú, t. j. samotný jazyk. Autor používa a využíva prostriedky v súlade s ich všeobecne prijatým významom a zrozumiteľným statusom pre dané etnolingvistické i sociálne prostredie. V texte získavajú explicitné vyjadrenie s tou či onou mierou úplnosti (od krátkej zmienky až po vyčerpávajúci opis) prvky (elementy) – artefakty kultúry národa a krajiny, nositeľom jazyka ktorej je aj samotný autor. Avšak pri tvorbe textu doň autor zvyčajne neumiestňuje všetky prvky, nevyhnutné pre jeho chápanie zahraničným čitateľom a recipientom – vypúšťa elementy, ktoré sú podľa neho čitateľovi dobre známe, predpokladá totiž určité znalosti jazyka a kultúry cudzieho jazyka. Takýto postup sa týka predovšetkým prístupu k reáliám, konotačnej časovo (temporálne) vyjadrenej (маркированной) lexike. Náležité a exaktné chápanie textu v procese jeho prijímania nie je možné bez rekonštrukcie tej časti jeho obsahovej úrovne, ktorá v texte nie je priamo vyjadrená, no predpokladá sa, že príjemca – recipient disponuje o nej dostatočnými poznatkami a predostiera sa mu v podobe vytvárania jeho vlastnej kreujúcej „textovej projekcie“. Vtedy dochádza k žiadanému výsledku prijímania a chápania textu recipientom. Práve takýto prístup aplikovania historizmov do textu umožňuje žiadanú dialogickosť procesu prijímania textu, čím sa stáva neoddeliteľnou súčasťou komunikačného aktu, komunikačnej podstaty samotného textu. Preto musí recipient byť adekvátne pripravený a oboznámený s daným jazykovým plastom, musí sa mu maximálne presne ozrejmiť a klasifikovať a následne sémantizovať alebo vysvetliť daný historizmus, s ktorým je v danom texte konfrontovaný, aby dosiahol adekvátne chápanie textu.

Výskyt a úloha historizmov ako jazykového plastu v súčasnom texte môže byť defragmentovaná podľa sfér ich používania. Pre potreby našej práce sme analyzovali niekoľko najtypickejších oblastí ich používania: – historizmy v klasických literárnych dielach, – historizmy v súčasných literárnych dielach a dielach alternatívnej historickej prózy, – historizmy v mediálnom a politickom diskurze a historizmy v televíznej dokumentaristike.

Na rozdiel napríklad od termínov sú charakteristické pre jazyk umeleckej literatúry a komunikačných prostriedkov, sú všeobecne používané v jazyku daného národa a absentujú v ostatných jazykoch (aj keď v niektorých kultúrach a jazykoch sa môžu vyskytovať alebo byť súzvučné – barszcz – борщ – борщ – polsk., rus., ukr.). Termíny takúto národnú koloratúru nemajú a sú typické pre odborný jazyk, vytvárané utilitárne za účelom presného názvu alebo javu, s postupným rozšírením ktorých získavajú rozšírenosť aj ony. Niektoré reálie sú zhodné s vlastnými podstatnými menami, napríklad známe postavy z rozprávok (Дед Мороз, Кощей Бессмертный, Царевна Лягушка a i.), môžu to však byť aj dialektizmy, jednotky zníženého štýlu, hovorovej reči (простопечия), žargón či slangové výrazy. Reálie sa môžu klasifikovať rôzne.

Z predmetnej roviny môžu byť reálie: – geografické, t. j. názvy objektov fyzickej geografie (*step, mistrál, pasát, tajga*); názvy objektov spojených s činnosťou človeka (*ranč, duval – дувал* / дувал / – u národov strednej Ázie, živý plot oddelujúci obydľia), názvy endemických rastlín a živočíchov (*sekvoja, leguán*); – etnografické reálie predstavujú pojmy patriace do sféry každodenného života (быта) a kultúry národa: predmety každodennej potreby (*kaftan,*

sarafan); – pracovné (*jal*, rus. ял alebo ялик, ялика, prípadne йол, prebraté z holand. jol – ľahká, asi 5,5 m dlhá plachetnica; ďalej napr. *udarnik* a pod.); – výrazy z oblasti kultúry a umenia (*bohatier* – богатырь, *balalajka*); – pomenovania etník (*kozák* – казак, alebo *Gót*, resp. *Yankee*, rus. янки); názvy meny (peňazí) a – jednotky miery (*sažeň*, *versta*, *funt* a i.); – spoločensko-politické reálie: pojmy týkajúce sa administratívno-územného usporiadania (*chutor* – хутор, *gubernia* – губерния, *újezd* – уезд, *volost'* (obec) – волость, *zemstvo* – земство); – mená nositeľov a orgánov moci (*veče*, *rada*, *duma*); – vojenské hodnosti a pojmy (*bohatier* – витязь, батыр, богатырь, *konung* – кунинг); – názvy organizácií, hodností, titulov, vrstiev spoločností, kást a pod. (*knieža* – князь, *paholok* – батрак, *bojar*; zo známych anglických napr. *earl* – эрл, *yeomen* – иомен a pod.). Reálie sa môžu klasifikovať tak medzi pólmi „vlastné“ a „cudzie“ v rámci dvoch rôznych krajín, ako aj vnútri jedného, toho istého jazykového prostredia. Reč potom ide o národných reáliách (známych všetkým obyvateľom štátu, celému národu), miestnych (charakteristických pre jedno nárečie alebo jeden dialekt) alebo dokonca o reáliách mikroareálnych, charakteristických pre úzku skupinu ľudí, prípadne mikroregión na úrovni mestečka alebo obce.

Každý národ disponuje svojráznym pojmovo-kategoriálnym aparátom, ktorý demonštruje určité historické obdobie, môžeme povedať, že veľmi presne, takmer na úrovni termínu, opisuje danú reáliu. Z dnešného pohľadu historizmy, no v období svojho vzniku potenciálne slová alebo priamo neologizmy, vznikali v procese zrodu výrazných prelomových období. Išlo o obdobia, keď sa postupne vytvárali nové štátne usporiadania, ktorých nie je až tak veľa, striedali sa však s reformnými úsiliami každého nového panovníka, resp. politickej garnitúry. V ruských dejinách po období Kyjevskej Rusi a nestabilnom období takzvanej *Udeľnej Rusi* (Удельной Руси), sprevádzanom existenciou Zlatej Hordy a pozvoľným zhromažďovaním staroruských území moskovskými kniežatami, nastalo obdobie etablovania „Tretieho Ríma“, niekedy v polovici a koncom 15. storočia. V tom čase sa doslova rodil moskovský centralizovaný štát, ktorý za vlády Ivana IV. Vasilieviča Hrozného dostal presnú administratívno-územnú hierarchizáciu, bol schopný pripájať nové územia, ktoré do sféry vplyvu tzv. staroruských území nikdy nepatrili, čím pristúpil k „pripájaniu, doslova zhromažďovaniu území Zlatej Hordy“ (собираание золотоордынских земель – sobiraniye zolotoordynskich zemel') (Kappeler, 2005, s. 18). Práve v tom čase vzniká pevná štruktúra a názvoslovie pre najdôležitejšie oblasti novovzniknutého útvaru, veľmi významnú a pevnú časť ktorého predstavovala mocenská hierarchia štátnej administratívy a cárovi blízkych ľudí. V ruskom štátnom systéme sa od konca 15. storočia objavujú hodnosti, ktoré dovoľujú zúčastňovať sa na zasadnutiach Bojarskej dumy, najvyššieho poradného orgánu už od 10. storočia – do začiatku 18. storočia samotná *duma* a dvorné hodnosti mali v rôznom období rozličný význam. Okrem klasickej feudálnej šľachtickej triády v severovýchodných oblastiach Rusi v 14. – 15. storočí mohli byť v *dume* aj bojari, ktorí zodpovedali za rôzne rezorty (пути, избы, neskôr приказы) dvornej kniežacej správy (tzv. путные бояре), a taktiež *tyjsjackij* (тысяцкий), *dvoreckij* (дворецкий), *okolničij* (окольныйчий) a ďalšie osoby z kniežacej a inej administratívy. Od konca 15. storočia sa *duma* stáva stálym poradným orgánom najvyššej moci panovníka. Boli v nej zastúpení hlavne bojari, окольничие, od začiatku 16. storočia „дети боярские, которые в Думе жили“, teda думные дворяне → *dumskí dvorania* či šľachta a neskôr aj думные дяки – *dumskí slúžni*. Za verné služby mohli vyššie postúpiť стольник (*stolnik*) či постельный (*postelnyj*), čo však bolo sprevádzané kritikou vyšších hodností, ktoré takmer okamžite vytvorili cárovmu protežantovi – выдвиженцы

opozíciu; → *dvoreckij* (дворецкий) – spočiatku hlava palácovej správy, neskôr, od 17. storočia dvorný titul, nakoniec správca domu šľachty; → *kaznačej* (казначей) – „pokladník“ – správca pokladnice, klenotov, od polovice 15. storočia vedúci centrálnej finančnej správy; → *okolničij* (окольный) – dvorný titul aj funkcia od 13. do začiatku 18. storočia, mohol viesť pluk, celý úrad – приказ; → *oružničij* (оружничий) – mal na starosti cársku zbrojnú pokladnicu, od 17. storočia hlava Оружейного приказа (výroba, úschova a nákup zbraní a výzbroje); → *jaseľničij* (ясельничий) – dvorný titul od 15. do 17. storočia, pomocník konjšerho (Попов, 1890, s. 54); zodpovedal za kone a poľovačky, neskôr viedol Конюшенный приказ; → *sokolničij* (сокольный) – hodnosť pri dvore, viedol poľovačky a neskôr stál v čele Сокольного приказа; → *lovčij* (ловчий) – hodnosť pri dvore v 16. – 17. storočí, neskôr ich v 18. storočí vystriedali *jegermejsteri* (егермейстер); → *postelničij* (постельничий) – významná hodnosť pri dvore 15. – 17. storočia, po prvýkrát sa spomína v roku 1495. Mal na starosti celú „postelnú komoru“ kniežata, neskôr cára: ikony, kríže, biele plátna, oblečenie cárskej rodiny; zodpovedal za cársku pečať, často viedol aj jeho kanceláriu. Bol najbližším panovníkovým sluhom, zväčša funkciu neprijímali urodzené osoby. Keďže sa staral o odev cárskej rodiny, viedol aj dielňu dvorných tkáčov. Na hierarchickej stupnici stál za *oružničim*; → *stolník* (стольник) – hodnosť pri dvore, v ruskom štáte 13. – 17. storočia. Spočiatku išlo o akéhosi sluhu, ktorý obsluhoval veľkoknieža počas veľkých hostín. Postupne *stolníkov* začali vymenúvať na vojenské, vyslanecké, príkazné a iné zodpovedné miesta.

Zoznámiť sa s prehľadom a významom týchto hodností je dôležité z toho dôvodu, aby sme lepšie pochopili význam úradu, ktorý sa vytvoril niekedy v polovici 16. storočia. Doba si totiž žiadala inštitúciu, ktorá sa z dnešného pohľadu považuje za bezprostredného predchodcu rezortu zahraničných vecí v Rusku. Bol ním Посольский приказ. Dodnes nie je známy presný rok založenia tejto „služby pre zahraničné záležitosti“, podobná štátna agenda existovala už od začiatku 16. storočia, významnou hodnosťou a funkciou bol taktiež status → *striapčeho* (стряпчий, tvar стряпчиха, samozrejme len vo funkcii manželka *striapčeho*, napr. Petrov, 1885, s. 56 – 57), teda dvorného úradníka pre hospodárske záležitosti, ktorý neskôr, niekedy v 18. a na začiatku 19. storočia prerástol do funkcie pomocníka alebo zástupcu prokurátora (!), tesne pred zánikom monarchie a impéria už vystupoval vo význame skromného právneho zástupcu (Veľký rusko-slovenský slovník, 1968, s. 742). V takomto význame danú lexému fixuje aj maďarčina v podobe slova *prókátor* – vo význame ruského частный поверенный, teda už v čisto právnom význame (Galdi, 1987, s. 623).

Znalosti a orientácia v oblasti historickej lexiky a historizmov je dôležitá v prvom rade nielen pre historikov, u nich ide o apriórnu záležitosť, ale taktiež pre odborníkov z oblasti prekladu, zo strany tvorcov umeleckej literatúry s historickou tematikou, tvorcov filmových historických dokumentov a pod. Historizmy totiž predstavujú zväčša bezekvivalentnú lexiku, avšak komparatívna analýza dokáže prispieť k vyhľadaniu správneho prekladového ekvivalentu. Aj keď, napríklad, slovenská a ruská historická tradícia patria do rôznych geopolitických súvislostí, hlavne čo sa týka stredoveku, jednoducho môžeme nachádzať určité styčné body – kresťanská tradícia (aj keď nezhodný rítus a hierarchická orientácia), podobné východiská stredovekého usporiadania spoločnosti, ktorá sa čím bližšie k novoveku stávala stále viac podobnou, preberanie prvkov vedecko-technického rozvoja (aj keď opäť s časovými odchýlkami), reakcia na tzv. „vyspelú západnú civilizáciu“, so všetkými ekonomicko-politickými a spoločensko-kultúrnymi osobitosťami a dôsledkami vývoja oboch krajín. Pritom máme na mysli štáty so

spoločnými slovanskými koreňmi a jazykmi, hoci slovenské prostredie sa orientovalo na latinskú tradíciu s vývojom v maďarskom štáte, kde však v oficiálnom styku prevládala až do neskorého novoveku latinčina, ruský areál zasa predstavuje grécke dedičstvo a sformovanie sa ortodoxnej autokefálnej cirkvi, vplyv orientu a začlenenie sa neruských národov do hierarchie a štruktúry štátu, neskôr taktiež vyhotovovanie oficiálnej dokumentácie po latinsky, prechod elity na západoeurópsky životný štýl (od konca 17. storočia).

Pri hľadaní ekvivalentov k vyššie uvedenej lexike je nutné zohľadňovať paralelný historický vývoj a s ním spojenú ekvivalentnú lexiku. Aj to však môže byť z hľadiska diachrónneho prístupu ošemetné. Napríklad spomínaný historizmus тысяцкий (*tysiackij*), označujúci už od čias staroruského štátu vojenského veliteľa mestskej domobrany, ktorá mala približne tisíc príslušníkov a ktorá sa mohla ďalej deliť na stotiny, na čele ktorých stáli сотские (*sotskije*) alebo сотники (*sotniki*). Je jasné, že pozícia *tisícnika* nebola neznáma ani v iných stredovekých štátoch, keďže bola pôvodne motivovaná gréckym slovom *chiliarch*. Postupne sa mohla prekladať aj ako všeobecne známy ekvivalent *dux* alebo v nemeckom prostredí ako *herzog*. Slovenský ekvivalent je predstavený tvarom тысяцкий, *tisícnik* (vojenský veliteľ) alebo presnejším historickým významom *obecny staršina* (Veľký rusko-slovenský slovník, 1970, s. 149). Je však nutné mať na pamäti, že tento titul sa postupne v Moskovskom kniežatstve odbúraval, no oveľa dlhšie pretrval v Novgorodskej bojarskej republike, kde bol od 17. storočia volenou hodnosťou. Doloženou historickou postavou je napríklad тысяцкий Путята (*tysiackij Putata*) z konca 10. alebo prvej polovice 11. storočia, zmienený v Ioakimovskom letopise, konkrétnejšie až v jeho odpise zo 17., resp. 18. storočia, ktorý uvádza V. N. Tatiščev. Práve od neho sa dozvedáme, že „Сего дела людие поносят Новгородцев: Путята крестил мечом, а Добрыня огнем“ (Tatiščev, 1768, s. 40). Ďalšou pomerne dobre prekladanou jednotkou je tvar столъник (slovenský ekvivalent *stolník*, Veľký rusko-slovenský slovník, 1968, s. 716) – pozícia na moskovskom kniežacom a cárskom dvore, zastávajúca povinnosti prípravy jedla a postupne, niekedy od 13. storočia, zabezpečovania určitých ceremoniálnych záležitostí. Podobné hodnosti boli aj v susednom Poľsku (*Stolnik wielki koronny*) a Litve (*stalininkas*), v Anglickom kráľovstve mu zodpovedala hodnosť *pantera* (starofr. *Panetrie a Middle English – panterere*). V oficiálne ustanovenom Moskovskom štáte sa hodnosť stolníka od 16. do 17. storočia postupne stáva piatou najvyššou hodnosťou ruského administratívno-byrokratického systému po *bojaroch*, *okolničích*, *dumskej šľachte* a *dumských diakoch*. Pomerne veľkú prekladovú škálu ponúka taká prestížna pozícia ako *okoličnyj* (aj *okololičnyj*, slovenský slovníkový ekvivalent *okolník* od tvaru *окольнічний*; Veľký rusko-slovenský slovník, 1963, s. 786), *ключник* – *kľučník* (tamže, s. 63) alebo *конюший* – *koňušij*. Pri týchto hodnostiach a pozíciách je pri ich súčasnom preklade nutné zohľadňovať epochu, v ktorej lexéma vystupuje. Napríklad pri slove *конюший* – *koňušij* (slov. *koniarnik*, Veľký rusko-slovenský slovník, 1963, s. 103), ktoré je pomerne rozšírené vo viacerých variantoch, prakticky nie je problém s prekladovým ekvivalentom, keďže ide o hodnosť presne vytyčenú od čias rímskej ríše – *Magister equitum*, resp. *praefectus stabuli*. V známej staroruskej *Ruskej pravde* je známa pozícia aj ako kniežací *конюший тиун* (*koňušij tiun*), od 15. storočia bol náčelníkom *конюшего приказа* (*koňušego prikaza*). Keďže všetky európske krajiny prešli fázou štátneho monarchizmu, takmer všade, a v doteraz fungujúcich monarchiách zvlášť, existuje hodnosť a pozícia pre *конюшего* (*koňušego*), napr. v Británii je to *Master of Horse*, v kráľovskom Švédsku *Riksstallmästare*, republikánskom Francúzsku *Grand Équyer* alebo *Monsieur le grand* či v Španielsku *Caballerizo mayor*.

Aj keď historizmy patria do kategórie pasívnej slovnej zásoby, pomerne často sa aktivizujú aj v súčasnom jazyku, a to hlavne pri opisoch a charakteristike naliehavých a rušivých zmien v spoločnosti. Je pravda, že historizmy predoktóbrového (1917) vývoja nedosahujú takú mieru axiologickej validity ako sovietyzmy, sú však nemennou zložkou slovnej zásoby ako takej. Percepcia a dekodovanie zmyslového faktora historizmov je podmienená všeobecne intelektuálnou prípravou samotných recipientov, miestami aj používateľov danej skupiny slov spisovného jazyka. Výraznú originalitu v ich používaní však nezaznamenávame. Výnimkou sú diela umeleckej literatúry, publicistika a historická dokumentaristika, ktoré však často sledujú určitý konkrétny cieľ a vymykajú sa exaktnej exemplifikácii a aplikácii. Obdobie kreovania Moskovského štátu poskytuje veľmi cenný a hlavne efektívny materiál historizmov, s chápaním ktorých by nemal mať stredne štatistický recipient v ruskom prostredí problém. Na materiáloch spomínaného obdobia ďalej stavali reformné úsilie prvých Romanovovcov, nový impulz však dodali reformy Petra I. Aleksejeviča a sčasti aj takzvané „popetrovské obdobie“ a pôsobenie Kataríny II. Zo súčasného pohľadu sa zdrojom historizmov v oblasti organizácie štátu a administratívy stala mnohokrát obmieňaná Tabuľka hodností (Hodnostná tabuľka) Petra I., platná prakticky do konca impéria. Posledná významná reforma, z ktorej čerpáme značnú časť historizmov predstavujúcich Ruské impérium v 19. a na začiatku 20. storočia, je spojená s administratívnymi reformami Alexandra I. Odrasovým mostíkom historizmov z dnešného pohľadu však jednoznačne zostáva obdobie vytvárania Moskovského centralizovaného štátu, nerozlučne späté s ústrednou postavou tej doby Ivanom IV. Vasilievičom, ktorá len dokrešľuje kolorit doby, a to aj z pohľadu jej mnohorakého spracovania v umeleckej a odbornej historickej literatúre.

LITERATÚRA

- ARKADIEVA, Tatiana Grigorievna. 2005. *Slovar russkich istorizmov*. Moskva: FLUP, Vysšaja škola, 2005. ISBN 5-06-005084-X.
- ARKADIEVA, Tatiana Grigorievna – FEDOTOVA, Nadežda Sergejevna – ČURIKOV, Sergej Aleksandrovič. 2016. Archaizmy, istorizmy: aktualizacija ustarevšej leksiki v sovremennoj socio-kulturnoj i jazykovej situacii. In: *Gumanitarnyje, socialno-ekonomičeskije i obščestvennyje nauky*. Krasnodar: Nauka i obrazovanie, 2016, s. 22 – 25. ISSN 2221-1373.
- ČERNOV, Geli (Ghelly). 1958. *Voprosy perevoda bezekvivalentnoj leksiki na anglijskij jazyk (na materiale perevodov sovetskoj publicistiki)*: autoref. dis. kand. filol. nauk. Moskva: 1-yj Mosk. gos. ped. in-t inostr. jazykov, 1958.
- FIGES, Orlando – KOLONITSKI, Boris. 1999. *Interpreting the Russian Revolution. The Language and Symbols of 1917*. New Haven, London: Yale University, 1999. ISBN 0300-1614-5-X.
- FILKOVA, Penka Dimitrova – GRADINAROVA, Alla Anatolievna. 1999. *Istorija russkogo literaturnogo jazyka*. Sofija: „Paradigma“, 1999.
- GALDI, Laslo (red.). 1987. *Vengersko-russkij slovar*. Moskva, Budapešt: „Russkij slovar“, Izdatelstvo Akademii nauk Vengrii, 1987.
- JEMELIANOVA, Oľga Nikolajevna. 2003. Istorizm. In: *Stilističeskij enciklopedičeskij slovar russkogo jazyka*. Moskva: Flinta, 2003, s. 146 – 148. ISBN 978-5-89349-342-9.
- JEMELIANOVA, Oľga Nikolajevna. 2006. Ustarevšie slova. In: *Stilističeskij enciklopedičeskij slovar russkogo jazyka*. Moskva: Flinta, 2006, s. 562 – 563. ISBN 5-89349-342-7.
- KAKORINA, Jekaterina Viktorovna 1996. *Russkij jazyk konca XX stoletija (1985-1995). Transformacija leksičeskoj semantiki i sočetajemosti (Na materiale jazyka gazet)*. Moskva: Nauka, 1996. ISBN 5-7859-0001-7.

- KAPPELER, Andreas. 2005. *Rosija jak polietnična imperija: Vynnykneňňa. Istorija. Rospad*. Lviv: Vydavnyctvo Ukrajinskoho Katolačného Universitetu, 2005. ISBN 966-8197-06-2.
- KOSTOMAROV, Vitalij Grigorievič. 1994. *Jazykovej vkus epochy*. Moskva: Nauka, 1994. ISBN 978-5-86547-810-2.
- KOLESNIK, Grigorij Sergejevič. 1977. K probleme leksičeskich istorizmov v sovremennom nemeckom jazyke. In: *Voprosy germanskoj filologii*. Kalinin: Kalininskij gos. universitet, 1977, s. 75 – 82.
- MASLOV, Jurij Sergejevič. 1975. *Vvedenije v jazykoznanije*, Moskva: Vysšaja škola, 1975.
- MOKIJENKO, Valerij Michajlovič – NIKITINA, Tatiana Grigorievna. 2005. *Tolkovyj slovar Sovdepii*. Moskva: „AST“, „ASTREL“, 2005. ISBN 5-17-029252-X.
- PETROV, Piotr Nikolajevič. 1885. *Istorija rodov Russkago Dvorianstva*. T. 1. 336 prozvanij. S.-Peterburg: Knigoizdatelstvo, German Goppe, 1885.
- POPOV, Nil Aleksandrovič. 1890. *Akty Moskovskago Gosudarstva. Tom 1. Razriadnyj prikaz*. Moskovskij stol. 1571–1636. Sanktpeterburg: Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, 1890.
- PUŠKIN, Aleksandr Sergejevič. 1949. Aleksandr Radiščev. In: *Polnoje sobranije sočinenij v desiati tomach. T.VII*. Moskva, 1949, s. 350 – 366.
- ROZENTAL, Ditmar Eliaševič. 2002. *Sovremennij russkij jazyk*. Moskva: Ajris-Press, 2002. ISBN 5-94010-008-2.
- TATIŠČEV, Vasilij Nikitič. 1768. *Istorija Rossijskaja s samych drevnejšich vremion. Kniga pervaja*. Moskva: Napečatana pri Imperatorskom Moskovskom Universitete, 1768.
- SÉRIOT, Patrick. 1986. Langue russe et discours politique soviétique: analyse des nominalisations. *Langages*, č. 81, 1986, s. 11 – 41. ISSN 0458-726X.
- ŠANSKIJ, Nikolaj Maksimovič. 1957. *Leksika i frazeologija sovremennogo russkogo jazyka*. Moskva: Gosud. Uč.–ped. izd-vo Min. Prosv. RSFSR, Moskva 1957.
- VELKÝ RUSKO-SLOVENSKÝ SLOVNÍK. 1963. Dorotjaková-Lapárová, Viktória a kol. (1960 – I. diel, 1963 – II. diel, 1965 – III. diel, 1968 – IV. diel, 1970 – V. diel). Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1963.
- WHITE, Hayden. 2010. *Tropika diskurzu. Kulturně kritické eseje*. Praha: Karolinum, 2010. ISBN 978-80-246-1123-5.

.....

prof. PhDr. Ľubomír Guzi, PhD.
 Inštitút rusistiky
 Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove
 Ul. 17. novembra 1
 080 01 Prešov
 Slovenská republika
 lubomir.guzi@unipo.sk